

ТЕКСТТИ ТИЛДИК ЖАНА КЕПТИК КОРУНУШ КАТАРЫ ОКУТУУ

Орто мектептин 2012-жылы жарык көргөн кыргыз тили окуу программасында мектеп окуучусу кыргыз тили сабактарында текст боюнча төмөнкүлөрдү билүүгө тийиш:

- текст түзүүнүн жолдорун жана ыкмаларын өздөштүрүү боюнча билгичтиктерин жана көндүмдөрүн калыптандыруу;

- текст түзүүдө анын темасын, негизги оюн аныктоого, текстке ат коюуга жана план боюнчажаза билүүгө жол көрсөтүү;

- абзац менен микротемалардын тексттеги маанисин түшүнүүгө жана аларды текст түзүүдө пайдалана билүүгө жол көрсөтүү;

- текстти тигил же бул стилде түзө билүү жана ал боюнча тилдик каражаттарды туура пайдаланууга үйрөтүү, текст түзүүдө адабий тилдин нормаларын туура сактоо жөндөмдөрүн калыптандыруу;

- текст түзүүдө кептин түрлөрүн туура колдоно билүүгө багыт берүү, алардын стилдик түрлөрү менен байланышына окуучулардын көңүлүн буруу;

- текст түзүүдө сүйлөмдүн ички жана тышкы байланыштарын туура сактоого жана аны логикалык ырааттуулукта системалуу баяндоого машыктыруу;

- окуган текстти кайрадан өз сөзү, түшүнүгү боюнча эркин айта билүүгө, тиешелүү стилде текст түзүүгө үйрөтүү;

- окуучуларды иш кагаздарын аткарууга жана макала, доклад, реферат ж.б. жаза билүүгө машыктыруу;

- окуучуларга өздөрү түзгөн тексттерди, б.а. баяндама жана дилбаяндарды, макала жана сын пикирлерди, доклад жана рефератты ж.б. кайрадан түзүүгө, ондоого үйрөтүү» [1].

Биздин жеке пикирибизде, орто мектепте текстти окутуунун максаты менен милдети аталган программада так көрсөтүлбөй, чаташтырылган.

Мектеп окуучуларына текстти окутуп-үйрөтүү үчүн, барыдан мурда, кыргыз тили мугалими текст тууралуу, анын табияты, коммуникативдик, таанып-билүүчүлүк, маданият таануучулук ж.б. функциялары боюнча терең жана так түшүнүктөргө ээ болушу шарт. Текст боюнча толук маалымат алган мугалим гана аны окутуунун максат-милдетин жана мазмунун көрө билип, аларга ылайык окутуунун каражаттары менен ык-жолдорун тандап, аныктай алат. Тилекке каршы, кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминде тексттин филологиялык жана дидактикалык табияты али толук изилдене электигине байланыштуу кыргыз тили мугалимдери бул теманы окутууда көп кыйынчылыктарга дуушар болушууда. Бу төмөндө аталган проблеманы ачып берүүгө аракет кылабыз.

«Текст» деген сөз латын тилиндеги «textum» сөзүнөн алынып, кыргызча «байланыш», «бирикме», «бүтүндүк» деген маанилерди туюндурат.

Текст – кеп ишмердүүлүгүнүн (сүйлөө, жазуу) натыйжасында түзүлгөн тилдик, кептик бирдик, сүйлөшүүнүн продуктусу. Текст – бул маанилик жана грамматикалык жагынан тыгыз байланышта болгон сүйлөөнүн жыйынтыгы.

Албетте, текст тууралуу айтылган бул жалпыланган түшүнүктөр жалпы маалымат алууга гана кызмат кылып, аны окутуу-үйрөтүүгө байланыштуу маселелерди чечүүгө жетишсиздик кылат. Ошондуктан текст тууралуу кенен токтолууга туура келет.

Кыргыз тили боюнча орто мектептин окуу китептеринде текстке берилген аныктамалар (эрежелер десек да болот) ар түрдүү жана алар окуучулар гана эмес, мугалимдер үчүн да өтө татаал, түшүнүксүз. Айрымдарынан мисал келтирели: «Текст – бул маанилик, грамматикалык, тематикалык жактан өз ара байланышкан бир нече сүйлөмдөрдүн бир бүтүн бирдиги. Тексттин эң кичине маанилүү бөлүгү – сүйлөм». Бул 5-класстын «Кыргыз тили» окуу китебиндеги аныктама [2]. Берилген түшүндүрмө – аныктаманы түшүнүү, анын мазмунун ачып берүү өтө кыйын же дээрлик мүмкүн эмес. Анткени «сүйлөмдөрдүн бир бүтүн бирдиги», «эң кичине маанилүү бөлүгү - сүйлөм», - деп айтылгандар тактоону, талдоону талап кылып турат. Эң негизгиси бул аныктамаларды 5 – класстын окуучусу чечмелеп бере албайт, аны түшүндүрүүгө мугалимдин да алы келбейт. Берилген аныктамада текст, «бир бүтүн биримдик», - эмнени бере тургандыгы көрсөтүлгөн эмес. Б.а, текстти текст кылып турган маалыматтын, информациянын камтылышы берилбей калган.

Ал эми 6–класстын «Кыргыз тили» окуу китебинде төмөнкүдөй маалымат берилген: «Текст деген – маанилик жана грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышкан сүйлөмдөрдүн жыйындысы (тизмеги)» [3]. Бул түшүндүрмө деле жогоркудан айырмасы болбогон баш катырма. Кийинки класстар үчүн жазылган окуу китептерде деле так, түшүнүктүү жана жеткиликтүү аныктамаларды табууга болбойт. 10- жана 11-класстардын «Кыргыз тили» окуу китебине кайрылып көрөлү. Китептин 10-класска арналган бөлүмүндө текст тууралуу маалымат берилген эмес. Ал эми 11-класс үчүн жазылган бөлүмдөгү аныктама төмөнкүдөй берилген: «Текст – коомдук кызмат аткаруучу стилдин бул же тигил түрүндө жазылган, башы жана аягы бир бүтүндүктү түзүп турган, коммуникациялык кызмат аткарган жумуру продукт» [4]. «Башы жана аягы бир», «жумуру продукт» дегендер түшүнүксүз. Келтирилген бул мисалдар тексттин өзү толук таанып, анын мүнөздүү белгилерин аныктоонун зарылдыгын көрсөтүп турат. Алар жогоруда белгиленген зарылдыкты далилдеп көрсөтүү үчүн берилди. Орус тил илиминде тексттин табияты боюнча жазылган эмгектерде тексттин негизги өзгөчөлүгү, негизи кызматы катары андагы белгилүү бир информациянын болушу көрсөтүлөт. Тексттин лингвистикасынан негиз алган окумуштуулардын бири И.Р. Гальперин тексттеги информациялардын түрлөрүн төмөнкүдөй бөлүштүргөн. Биз аны цитата катары эмес, жалпы мазмунун беребиз.

Информациянын биринчи түрү – бул фактылык информация. Б. а, жазган (айткан) автордун реалдуу турмуш, окуя боюнча түшүнүк, элестөөсү. Ошондой эле реалдуу турмушта болгон окуянын чагылдырылышы.

Экинчи түрү – концептуалдык информация. Мында жазган (айткан) автордун окуяга болгон жеке мамилеси менен автордун идеясы берилет.

Үчүнчү түрү – подтексттик информация. Мында айтуучунун (жазуучунун) айтып жазгандарынын бардык мотив-максаттары биригет. Б.а., реалдуу дүйнөнүн, окуянын, кубулуштун автор тарабынан берилген тилдик картинасынын жыйындысы берилет. [5]

Бул маалыматтардан текстке сөзсүз бир информация камтыла тургандыгын, ал информация бир нече түрлөргө бөлүнө тургандыгын билүүгө болот. Бардык тексттерде берилүүчү информациялар тилдик бирдиктерди, тилдик каражаттарды колдонуу менен кеп ишмердүүлүндө ишке колдонуу ашкан жыйынтык катары каралат. Мындан улам текст тилдик жана кептик көрүнүш экндиги аныкталат. Бул маалыматтарга таянуу менен «текст – белгилүү бир информацияны туюндурган тилдик - кептик бирдик» деген корутундуга келебиз. Текстти окутуу – үйрөтүү иштеринде берилген аныктама–түшүндүрмөнү колдонууну алгылыктуу деп эсептейбиз.

Кенен жана терең мазмунду камтып, аны бир сөз менен түшүндүрүүгө мүмкүн болбогон айрым жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөр да текст катары каралып, үйрөтүлүүгө тийиш. Мындай сүйлөмдөргө, негизинен, макалдар кирет (эскертүү иретинде лакаптар мындай мазмунга, касиете ээ эмес). Мисалы, «өнөр алды кызыл тил» деген макалда: «жакшы, так, көрктүү, жеткиликтүү сүйлөй алуу, сөз менен ынандыруу, кызыктыруу, сөз менен өтө кыйын маселелерди чече билүү өнөрү бардык башка өнөрлөрдөн жогору турат», - деген информация камтылып турат.

Бардык толук аякталып бүткөн чыгармаларды текст деп атоого болот. Мисалы, очерк, фельетон, ыр, драма, аңгеме, повесть, роман, жомок ж.б. Тексттер эки формада, оозеки жана жазуу түрүндө болот. Оозеки түрүнө элдик оозеки чыгармалардын дээрлик бардыгы кирет. Текст түзүүгө катышкан сүйлөмдөр маани-мазмундук жактан өз ара бекем байланышта болот. Ал байланыштар тексттин темасы, микротемасы, идеясы, образдар системасы, автордун берейин деген ою аркылуу, алардын биримдигинен көрүнөт. Текст түзүлүш структурасы боюнча да байланышта болот. Ал тексттин композициясында, сюжеттин окушунда, окуялардын ырааттуулугунда көрүнөт. Эң акырында текст грамматикалык жактан да байлашышта болуп, информациянын стилдик өзгөчөлүгүнө ылайык тилдик жана грамматикалык жактан бир бүтүндүктү түзүп турат.

Тексттин маанилүү белгиси катары андагы тематикалык, маанилик жана грамматикалык бүтүндүктү жана өз ара байланыштуулукту көрсөтүүгө болот. Булардын ар бирине кыскача токтолоу. Тексттин темасы – бул тексттеги информациянын өзөгү. Текстте эмне жөнүндө айтылып, жазылса, ал тексттин темасы болот. Тема өтө көп түрдүү болот. Мисалы, адам темасын алсак, ал өз ичинен адамдын акылы, сезими, маданияты, ден-соолугу,

ишмердүүлүгү, сапат касиеттери сыяктуу ондогон, жүздөгөн өз-өзүнчө темаларга бөлүнүп кете берет. Демек тема чексиздикке чейин кетет.

Тексттин темасы айрым учурларда анын аталышында чагылдырат. Мисалы, У.Абдукаимовдун «Майдан» аттуу романынын аталышында анын негизги темасы да камтылган, б.а., согуш жана андагы адамдар романдын темасы болуп саналат. Ошол эле учурда көркөм чыгарманын аталышында жалпылаштырылган тема гана берилип, чыгарманын өзүндө ал тема конкреттештирилет. Айталы, «Жамийла» повестинин өтө жалпылаштырылган темасы Жамийла аттуу адамга байланыштуу болсо, чыгарманын мазмунунда конкреттүү тема Жамийланын жалпы жашоо-турмушу тууралуу болуу менен бирге андагы сүйүү сезими, сүйүүгө болгон мамилеси тууралуу айтылат. Мындан улам «Жамийла» повестинин негизги темасы махабат деген жыйынтык чыгарууга болот.

Бирок тексттин темасы дайыма эле анын аталышында чагылдырыла бербейт. Айрым тексттерде анын аталышы менен темасы дээрлик байланышпайт. Мисалы, А.Осмоновдун «Жеңишбек» поэмасында каарман Жеңишбектин жашоо-турмушу эмес, согуш жана анын адам турмушуна тийгизген терс жана оор таасири, согуштун кесепети сүрөттөлөт, чагылдырылат.

Мындан улам тексттин темасы менен тексттин аталышы бир түшүнүк, бир бүтүндүк эмес деген тыянак чыгарылат. Мугалим тексттин аталышы – бул тексттин темасы эмес экендигин, тексттин аталышы – бул ар бир текстти башка тексттерден айырмалап көрсөтүү үчүн берилген ысым, атоо экендигин окуучуга түшүндүрүүгө милдеттүү.

Текстти окутууда мугалим өзгөчө көңүл буруучу дагы бир маселе бар. Ал – тексттин темалык, мазмундук бүтүндүгүн камсыз кылган тексттеги түйүндүү (өзөк) сөздөр. Түйүндүү сөздөрдүн жардамы менен текст бир бүтүндүккө биригет. Бул көрүнүштү чакан тексттин мисалында талдап көрөлү.

Саламдашуу

Саламдашуу – ар бир адамдын, элдин, улуттун өзүнө гана мүнөздүү жана милдеттүү болгон өзгөчөлүктөрүн билдирүүчү, алардын менталитетин, маданиятын, билимин, дүйнө таанымын ж.б., туюндуруучу тилдик-кептик каражат, жалпылыкка жана өзгөчөлүккө ээ болгон салт. Жалпылыгы – бардык элдерде, бардык диндерде адамдар жолукканда милдеттүү түрдө вербалдык каражаттарды колдонуп көрүшүп, учурашуусунда. Ал эми өзгөчөлүктөрү – ар бир элде жолугуу учурунда колдонулуусу вербалдык каражаттардын жана ага кошумча ар кандай тексттердин, кыймылдардын жасалышында.

Мисалы, жалпы мусулман дүйнөсүндө көрүшүп, учурашуу кеңири тарап, активдүү колдонулуучу сөз – салам. «Салам» - сөзү араб тилинен тарап, «тынчтык», «бейпилдик» деген маанини туюндурат. Демек, ар бир жана жалпы мусулмандар үчүн тынчтык бардыгынан кымбат, бардыгынан улук. «Салам» сөзүнө камтылган тынчтык эки мааниде колдонулат.

Биринчи мааниси – адамдын өзүндөгү ички тынчтык. Ички тынчтык – бул жан-дүйнөнүн тынчтыгы, б.а. оору-сыркоонун, сары санаанын, арман-өксүктүн, кайгы-мундун ж.б. болбошу.

Экинчи мааниси – адамдын сырткы тынчтыгы. Сырткы тынчтык – бул үй-бүлөнүн тынчтык – ынтымагы, чөйрө, кошуналар менен болгон таттуу мамиле, өлкөдөгү, коомдогу, саламдыгы ж.б. болгон тынчтык. Ошондуктан мусулман адамдар кезиккен, жолуккан учурда бири-бирине, бардыгынан мурда, тынчтык каалашат, тынчтык тилешет. Б.а., салам алейкум – сизге тынчтык каалайм, алейкума салам – сизге да тынчтык каалайм деп көрүшүп, учурашат. (Ж.Чыманов)

Берилген тексттин темасы анын аталышында чагылдырылды. Мында адамдар эмне үчүн саламдашат жана анын мааниси эмнеде деген суроого (темага) жооп берилди. Демек, бул тексттин темасы да, аталышы да «саламдашуу». Бул текстти бир темага, бир бүтүндүккө бириктирип турган сөз – «саламдашуу» деген сөз. «Саламдашуу» менен бирге эле «көрүшүү», «жолугушуу», «учурашуу», «каалоо» деген сөздөр бул тексттеги өзөк сөздөр болуп эсептелет.

Тексттеги талдоо дал ушул өзөк сөздөрдү таап, алардын маанилерин аныктап, тексттеги аткарган кызматтарын тактап, көрсөтүүдөн башталууга тийиш. Алар аркылуу тексттин темасы такталып, андан соң текстке ар кандай талдоолор жүргүзүлө баштайт.

Адабияттар

1. Кыргыз тилинин программасы. Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин 5-11 класстары үчүн. – Б., 2012. -7-8-б.
2. Кыргыз тили: Жалпы билим берүүчү мектептин 5-классы үчүн окуу китеби. – Б.: Учкун. -2007, - 18-б.
3. Кыргыз тили: 6-класстын окуу китеби. – Б.: Бийиктик. – 2004. – 26-б.
4. Кыргыз тили: 10-11-класстар үчүн окуу китеби – Б.: Мектеп. – 2003. - 225-б.
5. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981.